

З ПОКОЛІННЯ ОДЕРЖИМИХ

Коли відходить хтось із старших – мусиш змиритися: природа, вік і т. ін.; коли ж падають грудки землі на труну молодших... Досі чую, як вони відсакували від дощок труни Соломії Павличко й бачу, як біла вікна в Могилянці під час траурної церемонії обливається гіркими сльозами Ніла Зборовська. А тепер ось довелося почути, як відлунюють ті грудки, падаючи й на віко останнього прихистку самої Ніли. Їхньому поколінню випало одними з перших одержимо (після соцреалістичної дрімучості) шукати новіших шляхів у розвитку нашого літературознавства. Шукаючи, вони горіли, як на вогні, а їхні душі, виявляється, не завжди готові були витримати температуру того горіння.

Що таке сорок чи трохи більше років? Для науковця, який половину їх витратив лише на підготовку себе до не завжди вдячної літературознавчої роботи, це лиш розгін і спроба надійно закріпитися на художній тверді Слова як бази тієї роботи. І Соломія, і Ніла (це не моє лиш переконання) встигли добре й таки надійно стати на ту твердь. Я кажу це з усвідомленням того, що називають відповідальністю: мені-бо довелося бути в обох опонентом під час захисту їхніх докторських дисертацій; у першій, щоправда, “зовнішнім” (завідувач кафедри практикованої тоді у процедурі захисту “провідної організації”), а в другій – “внутрішнім”, тобто офіційним. Отже, їхні наукові старту мені добре відомі; в обох випадках я висловлював їм і якісь свої незгоди чи побажання (дискусії виникали переважно про їхню надмірну увагу не так до власне літератури, як до письменницьких особистостей чи “фізіології” літературних персонажів), але в головному сумнівів не було жодних: це по-справжньому талановиті дослідниці літератури, які заслуговують на всіляку підтримку.

Ніла Зборовська* – юна випускниця Київського університету – з’явилася в Інституті літератури чверть століття тому, щоб стати в ньому аспіранткою. Але сталося так, що відповідного місця в інститутській аспірантурі для неї забракло; зусиллями тодішньої дирекції Інституту (я був у ній ученим секретарем) вдалося тоді відрядити перспективну дослідницю на аспірантське навчання до Казахстану, і вона такий непростий іспит (переїзди в далекі краї, шукання зв’язків між різними за ментальністю літературами й навіть перебої зі стипендією) витримала з гідністю. Кандидатська дисертація її була захищена вчасно, інститутський колектив (відділ тодішньої української радянської літератури) сприйняв молодого кандидата наук люб’язно (не побоюся такого слова) і почалося відтак намацування цим кандидатом саме свого шляху в літературознавстві. Колись класики-філологи твердили, що молодому вченому-філологу слід навчитися працювати насамперед на “чорному дворі науки”, тобто – в архівах, рукописних фондах тощо. Ніла засвоїла ази такого “двору” і в пошуках зв’язків між українською та казахською літературами, і заглибившись згодом у недавню епоху “шістдесятництва” (в соцреалістичному літературознавстві аж до т. зв. горбачовської перебудови й падіння СРСР цей термін принципово викреслювався з усіх наукових публікацій), але справжній смак своєї роботи вона відчула після глибшого ознайомлення з розмаїтими літературознавчими ідеями, дослідницькими методологіями. Особливо тими, які в радянському літературознавстві вважалися одіозними, ідейно ворожими чи формалістичними. Так з’являються в Н. Зборовської “Феміністичні роздуми...”, “Пришестя вічності або Моя Леся Українка”, “Моя Соломія Павличко” – студії про можливість реального застосування в українській науці про літературу феміністичного трактування художньої творчості. Що це і з чим його їдять для дослідниці залишилося, мабуть, не до кінця зрозумілим. Бо ж, з одного боку, С. Павличко наполягала, що “завдання феміністичної критики полягало й полягає не просто в протиставленні себе “фалічній критиці”, а у відтворенні об’єктивної картини, об’єктивного сенсу літературного твору... феміністична критика значно ширша, ніж просто критика чоловічого шовінізму і сексизму певних літературних творів”; з другого – улюблена в колах усіх феміністок Леся Українка, виявляється, вважала, що фемінізм – занадто вузька щілина для розуміння глибин творчості, що він для неї “периферійний текст” (Л. Скупейко) і т. ін., а та ж С. Павличко згодом напише, що фемінізм обмежений у наукових можливостях, як і будь-яка інша *ідеологічна* методологія. Сама ж Н. Зборовська почала помічати, що в деяких сучасних феміністок з’явилися “тенденційне ігнорування національного”, спроби космополітизувати творчість Лесі Українки й ін., що було цілком неприйнятним для неї як національно свідомої українки, твердо переконаної, що національне у творчості – органічна риса кожної літератури. Отже, Н. Зборовська почала поступово відходити від своїх ранніх феміністичних захоплень, а надто, що й колеги-феміністки

почали її дещо цуратися й навіть не осудили одну з найганебніших акцій тодішньої книжкової культури (точніше – безкультур'я) – вилучення і знищення (зацікавленими браконьєрами?) її монографії про Лесю Українку та есею “Моя Соломія Павличко” у 2000 році. Більше того, коли Соломії не стало, вони поставили умову, щоб на телепередачу про неї Н. Зборовська запрошена не була. “Свою” передачу про Соломію вона організувала потім із Теодосією Зарівною. Надто, що вони між собою до останніх Соломіїних днів перебували в добрих науково-творчих стосунках і навіть обговорювали

необхідну переорієнтацію в поглядах на феміністичну методологію в літературознавстві. Немає підстав не вірити самій Н. Зборовській, яка порівняно недавно в одному інтерв'ю для газети “Україна молода” сказала: “Саме про це я говорила Соломії Павличко під час нашої останньої розмови по телефону незадовго до її загибелі, і вона не сперечалась зі мною. Я саме тоді казала їй, що маю вибирати між фемінізмом та істиною”. На тодішню думку Н. Зборовської, докопатися до “істини” в літературознавстві їй допоможе психоаналітична методологія, погляд на літературну творчість, який пов'язують насамперед з іменем австрійського лікаря-психіатра і вченого Зигмунда Фрейда.

Тепер уже з певністю можна сказати, що для тлумачення й популяризації теорії цього вченого в Україні Н. Зборовська зробила чи не найбільше. Мають значення, звичайно, і “втручання” в цю проблему С. Павличко (стаття “Сто літ без Фрейда”, майже завершена, як казав О. Прицак, монографія “Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського”), використання елементів психоаналітики як методу в студіях Т. Гундорової (монографія “Femina melancholica. Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської”), В. Агеєвої (“Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації”) та інших літературознавців, але найбільша вага наукового внеску Н. Зборовської тут поза сумнівом. Їй належить, зокрема, ґрунтовне теоретичне дослідження “Психоаналіз і літературознавство” та спроба практичної реалізації можливостей психоаналізу стосовно всього українського письменства (монографія “Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури”). Зізнаюсь, що нелегко сьогодні говорити про ці праці як “останні” в науковому доробку Н. Зборовської. Особливо тому, що в пам'яті ще звучать бурхливі дискусії про них, зокрема – під час захисту докторської дисертації, в основі якої були саме вони, та під час затвердження її у ВАКУ, де звучали навіть тремтячі докази, що це не “теорія”, а “паратеорія літератури”. Можна подумати, що існує якийсь абсолютний рецепт, у якому з вичерпною точністю означено, що становить собою ця “теорія”. Адже вона прагне словами *пояснити* те, що й *виразити* тими словами неможливо! То про яку “точність” ми говоримо? Існують усього лиш ті чи ті погляди на специфіку художньої творчості, різні літературознавчі методології і не більше. А психоаналітичний – тільки один із тих поглядів та методологій...

Люди, як знаємо, несправедливі щодо своїх сучасників, а коли йдеться про таку дразливу проблему, як фрейдизм, то та несправедливість здатна набути навіть історичного чи й позаісторичного звучання. Я порівняно недавно надовше затримався був у музеї Зигмунда Фрейда, що розміщений у колишній його віденській квартирі. Мою увагу привернув у тому музеї не лише “біографічний”

* На фото Ніла Зборовська серед колег і друзів.

матеріал його чи документальний кінофільм “про батька”, створений дочкою Фройда (вона в останні роки його життя намагалася зафільмувати різні робочі та відпочинкові фрагменти “фройдівської” поведінки), а й значний за обсягом “куток”, у якому зібрано “антифройдівські” публікації різних часів і різних авторів. Були там публікації співвітчизників (з німецькомовного світу), але найбільше – фройдознавців із ближчого й дальшого зарубіжжя. Якщо скількох “несприймачів” має сам Фройд (подумалось мені), то що говорити про його тлумачів, про тих, хто волів би, зокрема, застосувати його методологію до трактування тієї чи тієї національної літератури? Н. Зборовська була серед них, і тому розраховувати тільки на позитив у сприйнятті її досліджень вона навряд чи могла. У моєму опонентському відгуку про дисертацію теж було чимало “непозитивного”, але висновок зводився до того, що дисертантка – талановитий літературознавець, і її робота заслуговує на обов’язкове схвалення. Такої ж думки були й інші опоненти – В. Панченко з Києво-Могилянської академії та М. Лановик із Тернопільського педуніверситету. Мені імпонувало у праці Н. Зборовської те, що вона пов’язувала психоаналітику з ранішими за фройдизм ідеями українських учених – теорією образності О. Потебні, психологією нації Д. Овсянико-Куликовського, а також концепцією історизму О. Веселовського та структурним психоаналізом і мікропсихоаналізом деяких пізніших (власне – постмодерних) зарубіжних літературознавців (Ж. Лакан, С. Фанті й ін.).

Концепцію психоісторії української літератури Н. Зборовська (про це я говорив під час захисту Ніліної дисертації і писав у пізніших публікаціях) виводила зі структурно-генетичного аналізу художніх текстів, а в системі української та зарубіжної історіографії формувала пошук опозиційних методів, щоб виробити цілісний психоісторичний підхід до художнього матеріалу. Оскільки об’єктом дослідження історії літератури для Н. Зборовської були підсвідомі мотивації, то для позаструктурних мотивів та художніх образів вона пропонувала систему батьківсько-материнських кодів, які приховано функціонують у художній свідомості літератури. На основі тлумачення провідних складових несвідомого – мазохізму чи садизму – авторка запроваджувала у психоаналіз літератури розрізнення імперського, національного та колоніального суб’єктів, вияв яких пізнається у відповідних літературних мотивах. Український історико-літературний код нової й новітньої української літератури (на думку Н. Зборовської) моделюється через головне герменевтичне коло – “рекреаційне” мовлення І. Котляревського й “репараційне” – Т. Шевченка. Ця класична структура материнського коду трансформаційно виявляється в усій літературі, а батьківський код активізувався значною мірою і у творчості названих письменників, а особливо в особистих обдарованнях П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки й ін. У їхній творчості виявилися можливості головної антитези:

націєтвірне “я” і імперське “інше”. Модерна епоха в цій антитезі характеризується як епоха паралізованих та фізично усунутих (репресії!) націєтвірних особистостей, а постмодерна – це епоха імітацій та пошуку їх же (особистостей).

Усе це, звичайно, сприймаєш не одразу; а корінь цього – у “нетвердості” (як казав американський дослідник Д. Ранкур-Лафер’єр) критерію в самій психоаналітичній методології. Адже вибудована вона Фройдом не на живому матеріалі життя, а на художній творчості, власне – творах трьох авторів: Софокла,

Шекспіра, Достоевського. Ідеться про т. зв. "едіпів комплекс" та інші складові психоаналітики як методу, котрий, крім усього, дуже мало уваги віддає суто художній формі як головному змісту творчості. Звідси її (психоаналітики) вразливість, і Н. Зборовська, можливо, не завжди це враховувала, хоч, як знаємо, будь-яка інша методологія теж має свої вразливі місця. Я це кажу до того, що в літературознавстві абсолютизації не підлягає ніщо; у ньому багато умовностей, і на це слід зважати в кожному окремому випадку, бо інакше можна опинитися в становищі того поета, який у своєму щоденнику занотував: "Написал стих о любви; тема закрыта".

Н. Зборовська тему своїх психоаналітичних студій явно ж "не закривала". Вона видала останнім часом художній твір "Українська Реконкіста", але й не полишала без уваги зачеплену нею психоаналітику. У згаданому інтерв'ю для "України молоді" вона казала: "Невідомо, які трансформації відбулися б у її (Соломії Павличко. – М. Н.) науковому світогляді, якби вона була жива. Вона ніколи не кривила душою у своїх наукових дослідженнях". Щось подібне, на жаль, доводиться говорити і про саму вже відсутню "ту" Н. Зборовську. У чомусь помиляючись (разом із фрейдизмом) у розробці освоюваної нею психоаналітики, вона працювала в літературознавстві одержимо і справді "не кривила душою в своїх наукових дослідженнях". Тому й до них неодноразово, сподіваюся, звертатимуться майбутні покоління науковців і, мабуть, як і я, щиро шкодуватимуть, що їх авторка так рано пішла за обрій...

На похорон Ніли в її рідному селі Рубаний Міст Лисянського району, що на Черкащині, зійшлося дуже багато односельців. На траурному мітингу священник із півчюю відспівали їй "Вічну пам'ять", похоронні марші грав духовий оркестр, а із жалобними промовами виступили сільський голова, професори з Київського університету Н. Бернадська та автор цих рядків, науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Н. Лисенко-Єржиківська, професор і завідувач кафедри Черкаського університету В. Поліщук, доцент цього ж університету, голова обласної письменницької організації В. Коваленко, одна з аспіранток покійної, що стала вже кандидатом наук, О. Піскун...

Хай земля в Нілиному селі і в усій Україні буде їй пухом!